

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/01>**Білоус Б. П.**

Державний університет «Житомирська політехніка»

ЛІТЕРАТУРНИЙ СТАТУС І ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОВЧАНЬ

У статті йдеться про жанр українських середньовічних повчань, які досі не були окремим об'єктом для наукових досліджень медієвістів. Увага вчених зосереджувалася на проповідях. Однак між проповіддю та повчанням є принципова відмінність: їхнє функціональне призначення. Проповідь була частиною літургії, тоді як повчання призначалося для читання та індивідуального сприймання. Крім того, є відмінності і в стилі та компонування матеріалу: проповідь мала емоційно-сугестивний стиль, чітку композицію, зумовлену правилами гомілетики, а повчання являли собою сентенції, міркування, висловлені помірковано, з дидактичними акцентами, до того ж часто фрагментарно, без описовості та емоційного запалу, розсудливо і лаконічно, рідко вдаючись до художніх засобів та прийомів. Сьогодні є всі підстави та необхідний матеріал для виокремлення жанру повчань, який активно функціонував в українській літературі протягом XI – першої половини XVI ст. У статті подається авторське визначення жанру повчань: літературний жанр середньовічної літератури із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних, символічно-алегоричних настанов, підкріплених авторитетними писемними джерелами. Таке визначення вказує на літературний статус повчань. Зроблено висновки, що повчанням властиві такі функції: релігійна функція (полягає в тому, що вони пропагували і тлумачили християнське віровчення); дидактична функція (давати читачам або слухачам морально-етичні настанови, що мали як християнський, так і світський сенс); функція тлумачення і пізнання стосується роз'яснювальної діяльності, яку передбачає повчання; імперативна функція – цілеспрямована, значною мірою сугестивна словесна дія, яка сприяє закріпленню морально-етичних та релігійних настанов; естетична функція (проявляється в тому, що автор повчання, вибудовуючи свій твір як літературний, вдається до літературних прийомів та засобів – переважно до символів, алгорій, риторичних зворотів).

Ключові слова: повчання, середньовічна література, статус, функції, символ, алегорія, риторика.

Постановка проблеми. У сучасних літературознавчих словниках жанр повчання відсутній, отож немає ні його визначення, ні тлумачення жанрових ознак. Тому сьогодні у літературній медієвістиці існує проблема щодо визначення статусу та функцій повчань, притаманних українській середньовічній літературі (XI – перша пол. XVI ст.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не йдеться про повчання як окремий жанр і в давніших словниках. В «Історіях» літератури (М. Грушевський, О. Огоновський, М. Возняк, І. Франко, С. Єфремов, Б. Лепкий, М. Гнатишак, 8-томна «Історія української літератури», видана у 1960-х роках) натрапляємо лише на огляди повчальної прози без чіткого означення літера-

турних властивостей цього жанру. Спеціально не представлена повчальна проза і в новій 12-томній «Історії Української літератури» (т. 1: Давня література (X – перша половина XVI ст., Київ, 2013). Історики літератури часом змішували або ототожнювали повчальні твори та проповіді, як це робить, наприклад, Д. Чижевський, відносячи повчання Георгія Зарубського, Мойсея, Серапіона Володимирського до проповідництва [7, с. 147–152]. Логіка такого ототожнення очевидна: проповіді також містили християнські настанови, а повчання нерідко набували публіцистичного статусу. Однак між проповіддю та повчанням є принципова відмінність: їхнє функціональне призначення: проповідь була частиною літургії, тоді як повчання

призначалося для читання та індивідуального сприймання. Крім того, є відмінності і в стилі та компонованні матеріалу: проповідь мала емоційно-сугестивний стиль, чітку композицію, зумовлену правилами гомілетики, а повчання являли собою сентенції, міркування, висловлені помірковано, з дидактичними акцентами, до того ж часто фрагментарно, без описовості та емоційного запалу, розсудливо і лаконічно, рідко вдаючись до художніх засобів та прийомів.

Мета статті – визначити літературний та культурний статус і художні функції жанру повчань в українській середньовічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Модус, тобто спосіб існування, функціонування, української середньовічної літератури визначається не тільки відчутним впливом візантійської культурної, зокрема вербальної, цивілізації, а й важливими в цьому сенсі історичними реаліями. Зародження української літератури (як писемної форми творчості) співпадає із завершенням формування держави (980 рік – князь Володимир Святославич стає єдиним правителем Русі, монархом) та прийняттям християнства у статусі державної релігії (988 рік). Наявність держави є однією з передумов виникнення літератури. Державна підтримка забезпечила розвиток і функціонування писемності і книжності протягом усього періоду існування Київської Русі (до середини XIII ст.). Не дивно, що саме в цей час українська література зазнала найвищого піднесення у середньовічний період свого існування: склалася жанрова система, утвердився тип творчості, була розроблена християнсько-державна та християнсько-церковна тематика, сформувався літературний стиль, увиразнилася оригінальність письменства, яке хоч і розвивалося у руслі візантійської класики, однак являло самобутні шедеври.

Загибель Русі через внутрішні чвари і монголо-татарське нашествя змінила ситуацію, в якій літературі важко було виживати – без державної підтримки, в умовах роз'єднаності українських земель, послаблення православних інституцій, які раніше були важливою підтримкою для літератури. Упродовж XIV–XV ст. українське письменство мало несприятливі умови для свого розвитку, хоч і не згасло остаточно, підтримуючись діяннями переважно ентузіастів, учених-емігрантів та місіонерів із півдня Європи, рухаючись інерційно, живучи киеворуськими традиціями. Визначальним і рятівним для нашого письменства цього часу виявився «другий південнослов'янський вплив», який мав такі наслідки: 1) розповсю-

дження ісихазму – ідеології православної церкви, вчення про спосіб досягнення стану блаженного спілкування з Богом; 2) поширення емоційно-експресивного стилю у літературі («плетеніє слівес»), що характеризується наявністю риторичних фігур, внутрішніх монологів, складної стилістики (нагромадження синонімів, епітетів, порівнянь, повторів), гіперболізацією почуттів та емоцій; 3) активізація таких жанрів, як житіє, проповідь, похвальне слово (панегірик), повчання, послання; 4) виправлення біблійних текстів, які від часу впровадження християнства зазнали певних змін на руському ґрунті. Найпомітнішими провідниками другого південнослов'янського впливу були прибульці із Балкан, які стали київськими митрополитами та авторами проповідей і повчань: Кипріан (бл. 1330–1406 рр.) та Григорій Цамблак (бл. 1364–1420 рр.).

Середньовіччя розпочалося на українських землях із проникненням на Русь ідеології християнства (легенди про хрещення київського вождя Аскольда у 860 році, літописна розповідь про хрещення княгині Ольги у 955 році, хрещення Володимира у 987 році та символічне хрещення Русі у 988 році). Саме християнство було ідеологічною основою середньовічної доби, тому дохристиянський обшир української історії навряд чи можна охарактеризувати як Середньовіччя. З усталенням християнської віри і культури на Русі розпочинається середньовічний етап української літератури.

Успішними і продуктивними для неї були X–XIII ст. (до вторгнення на українські землі азійської орди у 1240 році). Потім розпочалася тривала епоха бездержавності України, коли її землі входили у склад інших держав, що негативно позначилося на розвитку національного письменства.

Завершальний період українського середньовіччя припадає на першу половину XVI ст. (на відміну від європейського Середньовіччя, яке вичерпує себе на зламі XIV–XV ст.). В історичному плані вирішальними подіями у прощанні зі світом середніх віків було падіння від зброї мусульман Константинополя у 1453 році, що похитнуло православ'я і спровокувало агресивні наміри католицької верхівки підпорядкувати ослаблений духовний простір; розпад руського «княжого» стану та перетворення його на «шляхту»; виникнення козацтва як протидії кримському ханату і водночас оплоту прагнень українців до політичної окремішності; спорадичне об'єднання українських етносів та визрівання національної свідомості. Межовою віхою у завершенні українського Середньовіччя можна назвати 1569 рік,

коли була укладена Люблінська унія, внаслідок якої українські землі перейшли в інший, європейський економічний, політичний, соціальний, релігійний простір, на що доволі активно відреагувало вітчизняне письменство.

Для повчань обов'язковою є дидактична домінанта та моральна настанова. Вони визначають стратегію всього твору – як його змісту, так і форми, а також і функціональне призначення. Дидактичний пафос повчання наращується завдяки зверненню до авторитетних джерел, якими є Святе Письмо та богословські твори. Риторика повчань значною мірою перейняла стиль тих авторитетних джерел, які безапеляційно підтверджують міркування автора про християнські цінності.

Таким чином, повчання – *літературний жанр середньовічної літератури із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних, символічно-алегоричних настанов, підкріплених авторитетними писемними джерелами.*

В українську літературу повчання потрапили через твори, перекладені з грецької мови, або через адаптовані старослов'янські тексти, які надійшли із Болгарії. Уявлення про трансформацію повчань на руському ґрунті дають збірник Святослава 1073 та 1076 років.

Збірник 1073 року був переписаний із болгарського оригіналу. На початку рукопису міститься похвала князю Святославу Ярославичу, який, очевидно, був замовником книги. Більшу частину збірника займають «Відповіді Анастасія Синаїта», які складаються із численних виписок із Святого Письма та богословських праць Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Ніського, Максима Сповідника, Кирила Александрійського та ін. Ці виписки стосуються різноманітних питань догматичного богослов'я, а частина з них – моральні настанови, міркування про християнську мораль, які самі по собі становлять цілеспрямовані повчання або є матеріалом, який згодом буде використаний для повчань руськими авторами, оскільки цей збірник не раз переписувався [3, с. 5–19]. У цьому збірнику наявний не так повчальний, як навчальний матеріал з літературної творчості – трактат Георгія Хуровського «Про образи», де подаються настанови як використовувати у літературному творі ті чи інші художні засоби.

Збірник 1076 року був складений, як свідчить приписка в кінці рукопису, книжником Іоанном: «Закінчено цю книгу рукою грішного Іоанна. Вибрано з багатьох книг княжих». Ця приписка свідчить, що на ту пору (друга половина XI ст.)

уже були сформовані княжі бібліотеки. Формування книгозбірень розпочалося, очевидно, вже в кінці X ст. Книги замовляли для домашнього читання знатні та заможні люди, передусім князі та бояри. Припускають, що значну за обсягом (як на ті часи – декілька сотень книг) зібрав князь Ярослав (Мудрий), про що довідуємося із «Повісті минулих літ»: «Ярослав же цей, як уже сказали, мав любов до книг і багато переписував їх і зібрав у церкві святої Софії, яку сам створив і прикрасив її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і сосудами церковними» (1037 рік). Існує навіть легенда про Ярославову бібліотеку, яка начебто була таємно захована у Києві напередодні монголо-татарського нашествия на місто у 1240 році.

У збірнику Святослава 1076 року вміщено низку повчань, які мають різноманітну тематику та дидактичну спрямованість.

У «Слові якогось калугера¹ про читання книг» висловлена настанова читати книги, зокрема богослужбові. Книги, як вважає невідомий чернець, виховують праведника, про що сказано по-літературному образно: «Не збудується корабель без цвяхів, ані праведник без читання книжок. І подібно, як невільника душа біжить до своїх родичів, так праведник до читання книжок. Краса воїна – зброя, а корабля – вітрила, так само для праведника – читання книжок» (*тут і далі мовна трансформація збірника С. Бондаря*) [1, с. 371]. Деякі настанови стосуються не так праведної справи, як методики читання: «Коли читаєш книги, не квапся швидко до читати до другого розділу, але зрозумій, що говорять ті книги і слова, хоч би тричі вертаючи до одної глави» [1, с. 370–371]. Ця апологія книжного читання була перейнята давньоукраїнськими літописцями, що підтверджує запис під 1037 роком: «Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості <...> Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він з Богом або зі святими мужами» [1, 89] (*мовна трансформація В. Яременка*).

«Слово якогось отця до сина свого» (вважається, що це компіляція звернення візантійського імператора Василя до свого сина Льва) всуціль побудована на «спасенних порадах» наслідувати

¹ Калугер – чернець, монах.

заповіді Божі, як наслідували їх святі праведники, котрі є взірцем відданого служіння Господові: «Поквапся наслідувати їх і пошукай те, що їх вело; тихість їх вела, і покірливість, і добродушність, і слухняність, і добросердечність, і милостиня, і сумирне життя з малими і великими» [1, с. 374]. Тут перераховано чесноти, якими зазвичай характеризують щирого християнина, і саме вони мають стати моральним орієнтиром для «сина».

Деякі настанови є переказом фрагментів із Нагірної проповіді Ісуса Христа: «Дитино, нагодуй голодного, як сам Господь тобі повелів, напій спраглого, прихисти подорожного, відвідай хворого, навідай замкненого у в'язниці, приглянься до їхнього горя і зітхни» [1, с. 377]. Продовжуючи в такому дусі, автор акцентує на тому, щоб не грішити, бути розсудливим, дбати про своє спасіння, тягнутися до «правдивих пристановищ – монастирів та церков», відчиняти свій дім «жебракам, удовам і сиротам, що не мають де голови прихилити», не будувати маєтків, а користатися малим, подавати милостиню, розраджувати сумних та опечалених, молитися повсякчас та протистояти дияволу, який намовляє чинити неправедно.

У «Повчанні до багатих» невідомий автор припускає, що багатими стають за волею Божою, однак багаті мають шанувати Бога і чинити по-християнськи: «вуха свої одвержай до тих, хто у злиднях страждає», «будь для всіх благодійником», «поважай творящих добро і борись із творящими зло», «судити справедливо», «не слухати облесників», «запорука твого спасіння – ані жодної людини не скривдити», «не гріши і прощай гріхи», «не служи непривабливим по хотям», «не виправдовуй винного, якщо навіть він і друг тобі», «не личить тобі слухати наклепника» [1, с. 386–388].

Деякі моральні настанови у збірнику мають переважно світський характер: «Улещуй душу свою веселістю та втішай серце своє, і смуток далеко відкинеш від себе, і не швидко старітимеш»; «Будь-яку справу робитимеш, бадьорим будь, і ніяка недуга не підступить до тебе»; «Не зловживай їжею, утримуйся від найдків різноманітних. Пересичення ж до журби доводить, багато хто помер від пересичення»; «Навіть до самої смерті добро твори іншим»; «Боронись від слів на друга образливих, не ображай того, хто тобі давав, і не соромся його»; «Із гнівливим не сварись і не ходи з ним через пустелю»; «Не відкривай кожній людині душу свою, тож не огудить тебе»; «Відведи очі від дівичі красної і не шукай краси чужої: через красу жіночу багато хто заблукав, і дружба від неї, як в огні, згоряє» тощо [1, с. 389–398].

«Словеса притъчная» переповідають влучні висловлювання із «Приповістей Соломона», а «Слово про мед» (тут мед – хмільний напій) підпорядковане настанові: «У питті меду не змагайся, багатьох-бо погубив мед». Цю настанову візьмуть на моральне озброєння і давньоукраїнські автори повчань, про що буде мовитися далі.

Вміщено у збірнику Святослава і «напучення священникам», яке приписують Іоанну Златоусту і де висловлено чимало настанов, які торкаються церковного етикету та християнської моралі. Водночас збірник подає і «Слово Василя, якою людині належить бути», у якому порушуються питання світської етики та етикету, що мають пам'ятати не лише духовні особи, а й усяка людина, котра має намір жити та поводитися шляхетно.

Збірники Святослава відігравали повчальну роль передусім у княжому середовищі, були чтивом для високопоставлених осіб, але не для їхніх підданих. Важливо, що чимало із викладених там настанов було підхоплено книжниками-письменниками, котрі створили оригінальні повчання, призначені для всіх.

Маючи надійні джерела, трансформовані із візантійської богословської та повістєвої (притчової) літератури у культурно-освітньому і релігійному середовищі Русі, жанр повчань утвердився у давньоукраїнському письменстві.

Повчання як форма релігійної пропаганди і засіб християнського виховання водночас було і літературним твором, зафіксованим на письмі. Повчання не лише своїм змістом, а й художньою формою звернуте не стільки до свідомості віруючих, скільки до їхніх емоцій. А емоції, естетичні переживання може викликати мовлення, побудоване за правилами художньої творчості, тому у проповіді натрапляємо на низку художніх прийомів, риторичних засобів, спрямованих до емоційної сфери людини. Оскільки переважна частина тогочасних літературних жанрів обслуговувала потреби церкви і християнського віровчення, то своє місце у середньовічній системі жанрів зайняло і повчання.

Функції повчань були різноманітними з огляду на те, що вони мали передусім практичне призначення.

1. *Релігійна функція* повчань полягає в тому, що вони пропагували і тлумачили християнське віровчення. На Русі ця функція мала особливе значення, оскільки християнська віра тільки починала тут утверджуватися, тому виникла необхідність не тільки її пояснювати, а й нав'язувати словесними засобами.

2. *Дидактична функція* визначається значенням слова «дидактика» (повчання) і полягає в тому, що давати настанови – зазвичай морально-етичні. Ті настанови у середньовічних повчаннях були двоякого смислу: християнські та світські (загальнолюдські). З огляду на те, що у християнському віровченні релігійна та загальнолюдська мораль тісно переплетені, то у повчаннях нерідко вони зливалися і подавалися як цілісне, нерозривне напучування віруючим людям.

3. *Функція тлумачення і пізнання* стосується роз'яснювальної діяльності, яку передбачає повчання. Автор такого твору має обов'язок донести до віруючого (чи новонаверненого у християнство) суть Божих заповідей та Нагірної проповіді Ісуса Христа, таким чином розкриваючи і моральну суть віровчення, яке пропонується. У цьому разі йдеться про формування релігійної свідомості завдяки впливу на свідомість людини.

4. *Імперативна функція* – цілеспрямована, значною мірою сугестивна словесна дія, яка сприяє закріпленню морально-етичних та релігійних настанов, які мають вплив на вольову сферу людини та підштовхують її до певного вибору.

5. *Естетична функція* проявляється у тому, що автор повчання, вибудовуючи свій твір як літературний, вдаючись до певних літературних прийомів та засобів (у середньовічному повчанні – переважно до символів та алегорій, риторичних зворотів), прагне вплинути на емоціогенну сферу читача (слухача), викликавши в ньому естетичні переживання, мета яких – закріпити висловлені настанови.

Висновки. Таким чином, повчання у середньовічній системі жанрів давньоукраїнської літератури мало не тільки призначення виховувати віруючих у душі християнської моралі та етики, а й володіло літературно-художніми властивостями, які підсилювали його настановчу ефективність.

Список літератури:

1. Золоте слово. *Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн.* Київ, 2002. Кн. 1. 784 с.
2. Історія української літератури: у 12 т. – Т. 1: *Давня українська література (X – перша половина XVI ст.)*. Київ, 2013. 840 с.
3. Камчатнов А. Текстологический анализ списков Изборника Святослава 1073 года. *Древнерусская литература: Источниковедение*. Ленинград. 1984. С. 5–19.
4. Огоновський О. Історія літератури руської. Част. 1. Львів, 1887 (репринтне видання, Мюнхен, 1992). 425 с.
5. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. Вид. 2-е, перероблене і доповнене. Київ, 2012. 608 с.
6. Франко І. Історія української літератури / *Іван Франко. Зібрання творів у 50 т.* Київ, 1983. Т. 40: Літературно-критичні праці. 560 с.
7. Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. Тернопіль. 1994. 480 с.

Bilous B. P. LITERARY STATUS AND FUNCTIONS OF UKRAINIAN MEDIEVAL EDIFICATION

Speech goes in the article about the genre of Ukrainian medieval edification which until now were not separate like an object for scientific researches of medieval. Attention of scientists was concentrated on sermons. However between a sermon and discipling there is a fundamental difference: their functional setting. A sermon was part of liturgy, while discipling targeted at reading and individual perception. In addition, there are differences in styles and arrangements of material: a sermon had emotional-suggestive style, clear composition predefined by the rules of gomiletics, and discipling showed as sentences, reasoning expounded mildly, with didactics accents, besides often fragmentary, without description and emotional primer, reasoning and laconically, rarely succeeding to artistic facilities and receptions. Today there are all grounds and necessary material for the selection of genre of edification, which actively functioned in Ukrainian literature during XI – first half of the XVI century. Author determination of genre of edification is given in the article: literary genre of medieval literature with expressive by a morally didactics by a purpose which is opened out in form rhetorical, symbolically allegoric settings, supported authoritative writing sources. Such determination specifies on literary status of instructions. Conclusions are done, that by edifications such functions are peculiar: religious function (consists in that they propagandized and explained a christian dogma); didactics function (to give readers or listeners the moral settings which had both christian and society, sense); the function of interpretation and cognition touches activity which is foreseen by instructions; imperative function – purposeful, to a great extent suggestive verbal action which is instrumental in fixing of the moral-ethic and religious settings; aesthetically beautiful function (shows up in that the author of instructions, built the work as literary, comes running to the literary receptions and facilities, – mainly to characters, allegories, rhetorical turns.

Key words: edification, medieval literature, status, functions, character, allegory, rhetoric.